

A.F. Novatski'nin Raporlarına Göre Ermenilerin Şamahı ve Çevresinde Türklere Yaptığı Mezalim

Nebahat Arslan*

Özet

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Ermeniler sadece Osmanlı Devletinde değil Azerbaycan'da da Türklere mezalim uyguladılar. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonunda bölgedeki karışıklıktan yararlanarak ve büyük ölçüde Rusların yardımlarıyla Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde 1917-1920 yılları arasında büyük kıyım yaptılar. Bakü'de başlayan olaylar Karabağ, Zengezur, Kuba, Erivan, Nahçıvan ve Şamahı'da Türklerin ağır kayıplar vermesine neden oldu.

Ermeniler kurmuş oldukları çeteler ve düzenli birliklerle, önceden planlayarak silabsız ve savunmasız insanlara aniden saldırdılar ve bölgede debşet saçtılar. Şamahı şehri ve çevresi bunu yoğun bir şekilde yaşamıştır. Mezalim neticesinde kurulmuş olan Fevkalade İstinkak Komisyonunun çalışmaları bu olayları incelemiştir. Komisyon üyelerinin bölgede gelişen mezalimi anlatan raporları yapıları bütün çıplaklığı ile anlatmaktadır ve suçluları en ağır şekilde yargılanmasını gerektirmektedir. Bu

komisyonun üyelerinden biri olan A.F. Novatski'nin vermiş olduğu bilgiler ışığında Şamahı'da yaşananları bu makalede açıklamaya çalıştık. Aslında burada yaşananların Kars'ta, Erzurum'da, Bakü'de, Kuba'da yaşananlardan hiçbir farkı yoktu. Ermenilerin kendilerinden başka, her şeyin yok olmasına yönelik faaliyetleri inanılmaz katliamlara yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Ermeni, Şamahı, Mezalim, Azerbaycan, Malakan.

Giriş

Kafkasya'da 1829 Edirne Antlaşması'nın ardından Rusların önce Karadeniz'in doğu kıyısına ulaşmaları, ardından da I. Nicola'nın Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarını alarak Ermeni bölgesini kurduğunu ilan etmesi, Ermenilerin bu bölgede rahat hareket etmelerini sağladı. Bu tarihten itibaren Rusya Kafkasya'da Ermenileri maşa olarak kullanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık rejiminin kaynaştırma siyaseti nedeniyle Ermenilerin Rusya ile ilişkileri gerilemeye başladı. Çünkü Ermeni milliyetçiliği "Büyük Ermenistan" kurmak için Rusya'dan somut adımlar atmasını bekliyor, özellikle Doğu Anadolu'daki Türk toprakları üzerinde Ermeni Devleti kurmak istiyordu. Rusya'nın Kafkasya Politikası Ermenilere uymadığında ise, Ermeniler Rus yöneticilerinin hayatlarına kastetmişlerdi. Bu nedenle Gregoryen kilisesinin mülkünün kamulaştırılması kararını kabul etmeyen Ermeniler, Kafkasya Genel Valisi olan Prens Grigorr Golitsin'e suikast düzenlemişlerdir.¹ Ancak I. Petro döneminden itibaren Ermenilerle dostane ilişkiler kurulmuş, yani Genel Vali Vorotsov Daşkov Ermenileri koruyarak Türkleri ezmiştir.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde imzalanan, Ayastefanos Antlaşmasının Ermenilerle ilgili maddesi Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği en zor koşullardan biriydi. Ermenilerin yaşadıkları yerlerde yapılacak

(*) Yrd. Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(1) Aygün Attar, Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Şubat 2013, s.31.

islahatları öngören bu madde ile Ruslar Osmanlı Devletinin içişlerine karışmaya hak kazandı.² Böylece Ermeniler Rusya gibi büyük bir koruyucuya sahip olmuşlardı. Ardından 1887’de İsviçre’de kurulan Hınçak, 1890 Tiflis’te kurulan Taşnaksutyun örgütleri programlarında kullanılacak yöntemleri şöyle belirtmişlerdir; çeteler ve komiteler oluşturmak, halkı silahlandırmak, propaganda yapmak, tahrik- tedhiş hareketlerinde bulunmak ve hükümet yetkililerini yıldırma.³ Bu amaçları yıllar içinde gerçekleştiren Ermeniler buldukları yerlerde tek tek planlarını uygulayarak, birlikte yaşadıkları halklara zulmetmeye başladılar.

Dolayısıyla, Osmanlı Devletinin Doğu Vilayetlerinde ve Kafkasya’da yüzyıllardır Ermenilerle birlikte yaşayan halklar Ermenilerin saldırılarına uğradılar. Bir yandan Anadolu’da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Adana ve Maraş’ta isyanlar çıktı ve Müslüman Türklere saldırılar başladı. Diğer yandan 54 kazadan ibaret olan Trans Kafkasya’nın yalnız beşinde çoğunluk teşkil eden Ermeniler, bölgedeki siyasi gelişmelerden yararlanarak, İrevan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakü ve Şirvan gibi yerlerde silahsız ve masum insanları öldürmeye başladılar.⁴

1905 yılından itibaren Kafkasya’da Müslüman-Ermeni çatışması şiddetini oldukça arttırmıştır. İlk çatışma 1905 senesinde Bakü’de bir Müslüman-Türk’ün Taşnaklar tarafından öldürülmesiyle başladı.⁵ Ayrıca 1905 Rus İnkılabı sonrasında Tiflis guberniyasında da Müslüman-Türklere karşı Ermenilerin saldırıları gerçekleşti. O yıllarda yayınlanan “*Ts-nobis Purtseli*” gazetesi 8 Aralık 1905 tarihli sayısında “*Borçalı’da Çatışma*” başlığı altında 16 Türk’ün Ermeniler tarafından öldürüldüğü yazmaktadır.⁶ Başlangıçta münferid olan bu olaylar önce Çarlık yönetimi ve ardından gelen Bolşevik yönetiminin bu faaliyetlere göz yummasıyla seri bir şekilde devam etti.⁷

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Kafkasya ve Doğu Anadolu’da meydana gelen

olaylar neticesinde Rusların bölgedeki üstünlüğü ve Osmanlı Devleti’nin Ruslar karşısındaki yenilgisi Ermenileri daha da güçlendirmiştir. Rusya çok samimi olmasa da, Ermeniler için bağımsız bir devlet kurmayı planladığı şeklinde propaganda yapıyordu. Kurulacak Bağımsız Ermenistan’ın ordusunu bile Rusya hazırlamış, gönüllü Ermenilerden oluşan 1914’te dört, 1915’te beş birlik kurmuştu ve savaş sırasında bunlar Rusların yanında Osmanlı devletine karşı savaşmışlardı.⁸

Savaşın seyrini değiştiren Bolşevik İhtilali ile birlikte, bölgeden Erzincan Mütarekesi’ni yaparak çekilen Rus ordusu, ardından Osmanlı Devletiyle Brest-Litovsk Barış Antlaşmasını yapmıştı. Fakat bu antlaşma Ermeniler ve Gürcüler tarafından hiçte hoş karşılanmamıştı.⁹ Çünkü bu anlaşma neticesinde alınan kararlar doğrultusunda Kafkasya’da ve Anadolu’da Türklerin güçlenmesi demek Gürcü ve Ermeni planlarının uygulanamaması demektir.

Bu dönem Merkezi Rusya ile irtibatı gittikçe azalan Güney Kafkasya’daki üç büyük toplumun Tiflis’te Şubat 1918’de toplanarak geçici bir parlamento oluşturması ve bir müddet sonra da 22 Nisan 1918’de Güney Kafkasya’nın bağımsızlığını ilan ettiği görülmektedir.¹⁰ Bağımsızlık ilanına rağmen Maverayı Kafkasya’yı hiç de iyi günlerin beklemediği kesindi. Çünkü bu oluşum Bolşevikleri oldukça rahatsız etmiş. “*Sovyet Rusya’ya yapılmış bir ihanet*” olarak değerlendirilmişti.¹¹ Bu arada Maverayı Kafkas Hükümeti Peters-

(2) Nebahat Oran Arslan, Birinci Dünya Savaşında Türkiye’deki Rus Savaş Esirleri, İstanbul 2008, s.19.

(3) Gülseren S. Aytas, Ermeni Talepleri ve Türkiye’nin Hakları, İstanbul 2010, s.38.

(4) Aygün Attar, Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor, s.31.

(5) İkdam, 19 Ocak 1919, No: 7881.

(6) Fahri Valehoğlu, Tiflis Guberniyasında Azerbaycanlılara karşı 1905’ci İl Kütlevi Qırğınları, Bakü 2013, s.31.

(7) Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, İstanbul 2011, s.27-29.

(8) Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, Ankara 2005, s.15

(9) Selami Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, İstanbul 1998, s.413.

(10) Vügar İmanov, Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918, İstanbul, 2006, s. 53; Enis Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, Ankara 2002, s. 496.

(11) Enis Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, s. 497.

burg, İstanbul, Berlin, Viyana, Sofya, Londra, Paris, Tokyo ve Kiev'e telgraflar çekerek, Brest-Litovsk Barışını tanımadığını bildirmiş ve bu olayı şiddetle protesto etmişti.¹² Ancak Maveraya Kafkasya Hükümeti uzun ömürlü olmayacak ve 26 Mayıs 1918'de Gürcülerin birlikten ayrılmasıyla son bulacaktı.¹³

Ermeniler Brest-Litovsk Barışı ile hayal ettikleri büyük Ermenistan'ın kurulamayacağını anlamışlardı. Çünkü Ruslar ve tarafından kabul edilen maddelere göre, Türk Ermenistanı olarak adlandırılan Doğu Anadolu Vilayetleri'nde artık bir Ermeni Devleti kurmak söz konusu değildi. Aksine Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devletine verilecekti. İşte Ermeniler bu tarihten itibaren Kars'tan Bakü'ye kadar olan bölgede amansız bir Türk-Müslüman kıyımı yapmaya başladılar. Ermeniler tarafından, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş devam ederken yapılan mezalimin 1918 yılı başlarında katlanarak arttığı ve dayanılmaz bir hal aldığı görülmektedir. Bu nedenle Vehip Paşa, 12 Şubat 1918'de Rus-Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze'ye; alınan tüm önlemlere rağmen işgal bölgesindeki Türklere karşı Ermenilerin yaptıkları zulüm ve baskıların gittikçe artması üzerine, komutası altındaki orduyu ileriye göndermek zorunda kaldığını belirterek; bunun Rus ordusuna karşı bir davranış olmadığını ancak Erzincan Mütarekesinin geçerliliğini sağlamak adına yapıldığını bildirmiştir. General Odişelidze ise Vehip Paşa'nın bu telgrafı üzerine bir çatışma çıkmaması için Rus birliklerinin kademeli bir şekilde geri çekileceğini bildirmiştir.¹⁴

Türklerin ileri harekâtı devam ederken Osmanlı Devleti'ne bırakılan bölgelerde yani Elviye-i Selâse'de Ermeniler ve Gürcüler müthiş bir faaliyete geçmişlerdir.¹⁵ Brest-Litovsk Antlaşmasına rağmen Elviye-i Selâse'nin boşaltılmaması ve Maveraya Kafkas Hükümeti'nin bölgenin yönetimini Taşnaklara havale etmesi neticesinde katliamların yoğunlaştığı bir gerçektir.¹⁶ Aynı zamanda Maveraya Kafkas Hükümeti, Bakü'de Bolşevik

ve Ermeni güçlerce üç gün süren Mart ayı katliamı karşısında ciddi tedbirler almamıştı.¹⁷ Bu nedenle Maveraya Kafkas Hükümeti içerisinde bulunan Azerbaycan Türkleri'de tepkilerini dile getirmişlerdir.

Böylece Elviye-i Selâse'de başlayan olaylar aynı şekilde Kafkasya'da özellikle Azerbaycan'da devam etmiştir. Ermeniler Türklerin ve Müslümanların yaşadığı her yerde yağma, talan, katliam yapmaya köyleri yakıp yıkmaya başlamışlardır. Özellikle Türk ordusunun Şubat 1918'deki ileri harekâtı ile birlikte Anadolu cephesindeki Ermeni kuvvetlerine mensup kişiler, gerekse Rusların Almanya cephesinden geri dönen 30-40 bin silahlı Ermeni askerleri, Bakü ve Şamahı şehirlerinde yerli Türkleri kırdıktan sonra Revan ve Kars'a da birtakım müfrezeler göndererek, Kars ve Sarıkamış demiryolu ile garnizonlara hâkim oldular.¹⁸ Ermeniler 1918 Mart-Nisan aylarında yalnızca Sarıkamış Kars-Gümrü şosesi ve yollar üzerindeki 52 köyde, 16.500 Türk'ü vahşi usullerle yok etmişlerdir.¹⁹

3

Azerbaycan'da Ermeni Olayları

15 Mart 1917'de Bakü Sovyeti'nin toplantısında "Güney Kafkasya" konulu bir konuşma yapan Şaumyan açıkça bölgede Türklere ve Müslümanlara karşı davranışların sertleşmesini sağladı. Bu olay Bakü'de çok ciddi bir rahatsızlığa sebep oldu. Ermeniler Bakü'de yaşayan Hıristiyanları Türkler aleyhine kışkırtmaya başladı ve 30 Mart 1918'de Ermeniler şehrin Müslüman-Türk

(12) Selami Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, s.413.

(13) Vügar İmanov, Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918, s. 31-32.

(14) Selami Kılıç, Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, s. 319.

(15) "Rus kuvvetlerince boşaltılması talep edilen Doğu Anadolu vilayetleri kavramının açıklanması yönünde yaptığı başarılı girişimlerle Kars-Ardahan ve Batum sancaklarının da bu kavram içerisinde yer almasını sağlayan İbrahim Hakkı Paşa, 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Barış Konferansında mükemmel bir konuşma yaparak, Rusların "üç sancak" hakkındaki asılsız iddialarını çürütmüş ve Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğini dile getirmiştir." Selami Kılıç, Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, s. 373.

(16) Selçuk Ural vd, Geçmişten Cumhuriyete Kars Tarihi, Kars 2011, s.494.

(17) Vügar İmanov, Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918, s. 53-54.

(18) Betül Aslan, İsgalden Kurtuluşu Azerbaycan Türklerinin Kars Bölgesindeki Yardım Faaliyetleri, Kafkas Üniversitesi II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, 15-17 Ekim 2008, Kars, s. 62-63.

(19) Betül Aslan, İsgalden Kurtuluşu Azerbaycan Türklerinin Kars Bölgesindeki Yardım Faaliyetleri, s. 63.

ahalisine karşı saldırıya geçti. "Memmedli" ve "Zibilli Dere" mahallesindeki Müslümanların hepsini katlettiler. Bu durum karşısında Türkler tedbir almaya çalıştılsa da bu pek etkili olmadı.²⁰

Bu katliamlar Bakü ile sınırlı kalmadı. Bütün Kuzey Azerbaycan'ı sardı. Kuba, Şamahı, Erivan, Zengezur, Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'da binlerce Türk katledildi. Ermeniler sadece insanları öldürmekle kalmadılar, yağma ve talan yaptılar, tarihi ve milli eserleri ortadan kaldırdılar.²¹

Katliamlar çetelerin yanı sıra düzenli kuvvetlerle sistematik bir şekilde uygulanmıştı. Ahılkelek'te Müslümanlara yapılan mezalimde, Rus memurlarından Birinci Askeri Dairesi Müfettiş Hareşenkov, 1917 Kasımından 1918 Mayısına kadar binlerce Türk ve Müslüman'ın Ermeniler tarafından katledildiğini ve bunun Ermeni kuvvetlerce yapıldığını anlatmaktadır.²² Ermeniler Kafkasya'daki Müslümanları mahvetmek hususundaki faaliyetlerini günden güne arttırıyor, İslam ahali ise Türk Ordusuna gönderdiği temsilciler vasıtasıyla kendilerinin kurtarılmasını talep ediyordu. Bu katliamların önlenmesi ve Türk esirleri hakkında iyi muamele yapılması Ermeni Ordusu Kumandanı Nazarbekov'a bildirilmiş ise de bundan bir netice alınamamıştı²³.

Ermeni çeteleri 1918-1920 yılları içerisinde Bakü dâhil olmak üzere Kuba, Lenkeran ve Şamahı'da 50 binden fazla Azerbaycan Türkünü öldürdüler. Aynı zamanda Ermeni ordusu Şamahı'da 58, Kuba'da 122 köyü yok etti. Silahlı Ermeni askerleri Müslümanların evine baskınlar yaparak onları öldürüyor, 3-4 günlük bebekleri süngülere geçirerek, çocukları ateşe atıp yakıyorlardı. Kadınlara daha ağır işkenceler yapan Ermeniler, Kuba'da 40 kadının vücudunu parça parça ederek onları toplu halde gömmüşlerdi.²⁴

Şamahı Şehrinde Ermeni Mezalimi

1918 yılı Doğu Anadolu, Kafkasya ve Azerbaycan'da yaşayan Türkler ve Müslü-

manlar için tarif edilemeyen acı hatıraları içermektedir. Ermeni Taşnak çeteleri yaşlı çoluk çocuk demeden burada yaşayan Türkleri öldürüyorlardı. Şehirlerde, kasabalarda ve köylerde savunmasız insanlar kitle halinde katlediliyorlardı. Bir taraftan Antranik Uzan-yan'ın önderliğinde Taşnaksütyun Ermenileri Azerbaycan Türklerini katlederken, diğer taraftan Stepan Şaumyan'ın rehberliğinde Bolşevik Taşnak Ermeni birlikleri kitle halinde öldürdükleri insanları toplu mezarlara gömüyorlardı.²⁵

Şamahı çoğunlukla Türklerin yaşadığı ve Bakü'nün batısında bir şehirdir. Burada 6 Ermeni ve Malakan köyüne karşılık 70 Türk köyü mevcuttur.²⁶ Ancak azınlıkta olan Ermeniler ve Malakanlar burada yaşayan Türk-Müslüman ahaliyi Taşnak Stepan Lalayan önderliğinde yok edeceklerdi.

Bu katliamlarla ilgili olarak bir yıl sonra 15 Temmuz 1919'da kurulmuş olan Fevkalade İstinkak Komisyonu, Azerbaycan'da yapılan Ermeni mezalimlerini inceleyerek her bölge ile ilgili ayrı ayrı raporlar hazırlamışlardır. Bu olağanüstü komisyonda görev yapan A.F Novatski Şamahı şehrinde Ermenilerin yaptıklarını raporunda ayrıntısıyla vermiştir.²⁷

Nowatski'nin verdiği bilgilere göre Şamahı'da yaşanan olaylar şöyledir:

18 Mart 1918 sabahı Şamahı şehri top sesleriyle uyanmış ve evlerinden çıkan Türkler güneyden Ermeniler, kuzeydoğudan da

(20) Beşir Mustafayev, "Anton Salamov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar 1918-1919", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 339-340.

(21) Beşir Mustafayev, "Anton Salamov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar 1918-1919", s. 341.

(22) İkdâm, 1 Ocak 1919, No: 7863.

(23) İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, Ankara 2001, s.13.

(24) Beşir Mustafayev, *Ermenilerin ve Malakanların Şamahı'da Yaptıkları Mezalim*, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 35, Mart-Nisan 2013, s. 4.

(25) Beşir Mustafayev, *Anton Salamov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar 1918-1919*, s. 344.

(26) Beşir Mustafayev, *Ermenilerin ve Malakanların Şamahı'da Yaptıkları Mezalim*, s.7.

(27) BCA, 930. 01/ 5.111.1

Malakanlar²⁸ tarafından sarılmışlardır. Şamahı şehrinin aşağı bölgesinde Müslümanlar yoğun olarak yaşadığı için bu bölge bombalanmış ve Ermeniler burayı sürekli ateş altında tutmuşlardır.²⁹

Novatski'ye göre Müslümanlar bu saldırıyı beklemiyorlardı, çünkü bu olaydan önce Ermeni Piskoposu Bagrat ve Malakanların temsilcisi Karabanov Haç ve İncilin önünde Müslümanlarla barış ve kardeşlik içinde yaşayacaklarına onlara karşı hiçbir kötülükte bulunmayacaklarına dair yemin etmişlerdi ve Müslümanlar bunlara inanmışlardı.³⁰

Beklenmedik bir saldırı karşısında kalan Müslümanlar kendilerini yeterince savunamadılar ve birkaç saat içinde Ermeniler ve Malakanlar, Ermenilerle Müslümanların sınırı olan Piran-İzervan bölgesine girdiler. Her adımda evleri yakıp yıkıyorlar, yağmalıyorlar ve sivil halkı öldürüyorlardı. Varlıklı ve ünlü Müslümanlara ait en iyi evler yakılıyordu. Yakılan evler şunlara aitti:

Şinenski, Gasanov, Cebraıl Bekov, Müftü Hüseyin Bekov, Ali Mijgoyev, Efen-diyev, Babayev, Magerremov; Veysoyev, Büyük Bek Hüseyinov, Hacı Vağif Alekberov, Teymur Abu Talip, Bek Fettah Bekov, Hacı Fatalibekev³¹

Bir süre sonra yangın bütün bölgeyi sarmıştı ve sabaha karşı burada sadece enkaz yığını kalmıştı. Evlerden kaçanlar kadın, yaşlı, çocuk demeksizin her taraftan açılan ateşle öldürülüyorlardı ve bu ölümler akıl almaz işkencelerle gerçekleştiriliyordu. Değerli mallar yağmalanıyordu. Müslüman halkın saklanmış paraları ve altınları ise ölüm tehditleriyle ve evleri yakılarak ellerinden alınıyordu. Birçoğu paralarını ve altınlarını vermelerine rağmen ölümden kaçamıyorlardı. Sokaklarda çeşitli işkenceler görmüş göğüsleri koparılmış, karınları deşilmiş ve her türlü aşağılanmaya maruz kalmış kadın cesetleriyle yere süngülerle çakılmış çocuk cesetleri görmek mümkündü.³²

Bu katliamı tasarlayan çete reisi Stepan Lalayev'in emrine göre ilk sırada yaşlılar kadınlar ve çocuklar katledilecek, sokaklarda kim olursa öldürülecek, camiler yakılacaktı. Çok sayıda kadın ve çocuk camide saklanmıştı. Ermenilerin camiye saklananlara dokunmayacaklarını düşünüyorlardı. Ancak Ermeniler camiye girerek önce Ahunt Molla Cafer'in gözlerini oyduklar, dilini kulaklarını ve burnunu kestiler, yüzünün ve kafatasının derisini yüzdüler ve sonra kurşuna dizdiler. Ahundun evinde ve camide saklanan bütün kadın ve çocukları öldürdüler.³³

Birkaç gün boyunca Şamahı'daki Müslümanlar bu akıl almaz işkencelere ve tecavüzlere maruz kaldılar ve Müslüman askerlerin gelmesiyle bu işkencelere son verildi. Ermeni ve Malakan eşkiya çeteleri Şamahı'dan çekildiler ve Kozluçay adında bir Malakan köyüne kaçtılar.³⁴

Fakat Şamahı'ya gelen Müslüman askerler dört gün sonra buradan ayrılınca bir kısım halk bunlarla gitmiş, diğerleri Şamahı'da kalmayı tercih etmişlerdi. Şehrin askerler tarafından boşaltılmasıyla birlikte Malakan ve Ermeni eşkiya çeteleri geri döndüler ve tekrar Şamahı'yı işgal ettiler. Şamahı'da kalan halkın hemen hemen hepsi öldürüldü. Sokaklar, bahçeler, evler, camiler cesetlerle doluydu. Şehir ateşe verilmişti. Cuma camisi ve kutsal bölgelerde yakılmıştı. Birkaç bin kişinin öldürüldüğü bu saldırılarda, tanınmış kişiler ve devlet adamları da vardı.³⁵

Bunlar; Hacı Cafer Kulu Ahunt kendi camisinde işkence görerek öldürüldü, şehrin ileri gelenlerinden Timur Hüdaverdiyev, ilk devlet parlamentosunun eski üyelerinden

(28) " Malakanlar, Beyaz-Rus kökenli etnik bir halktır. Ruslar tarafından 1877-78 savaşı neticesinde Kars'a yerleştirilmişlerdir. Değirmencilik, peynircilik yapılar ve tarımla uğraşırlar. 1962 yılından itibaren Rusya, Amerika ve Avustralya'ya göç etmişlerdir." Orhan Türkdoğan, Kars'ta Bir Etnik Grup Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı, İstanbul 2005, s.7-8.

(29) BCA, 930. 01/ 5.111.1

(30) BCA, 930. 01/ 5.111.1

(31) BCA, 930. 01/ 5.111.1

(32) BCA, 930. 01/ 5.111.1.

(33) Aygün Attar, Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor, s. 49.

(34) BCA, 930. 01/ 5.111.1.

(35) BCA, 930. 01/ 5.111.1.

Mehmet Tağı Aliyev, Hacı Baba Abbasov, Eşref Hacıyev, Hacı Abdülhalit, Ahmedov, Hacı Abdül Hüseyin Zeynelov üç kardeşiyle beraber, Hacı İsrail Mehmedov, Mir İbrahim Seyidov, Hacı İsrail Salamov, Ağa Ahmed Ahmedov, Hacı Abdülkasım Kasımov, Eyyüb Ağa Vaysov, Zeynep Hanım Veysova, Ali Abbas Bey İbrahimov, Mehettin Efendizade Kadir Bekov, Abdülrahim Ağa Ağlarov, Mehettin Efendizade, Zekeriya Efendi Mehti, Halitoğlu, Ziya Dil Abdullayev, Hacı Molla Hasan Zeynelov, karısı ve oğulları.³⁶

A.F. Novatski bu açıklamaları yaptıktan sonra, Şamahı şehrin de yaşayan Müslüman halkın zararını 1 milyon rubleden fazla olduğunda vurgulamaktadır. Ona göre bu saldırıların amacı Müslümanları yok etmektir. Ermenilerin bu olayları önceden planlayarak uyguladıklarını belirten Novatski, Stepon Lalayev, Gavril Karaoğlan, Ariyaka Gülbando, Mihail Arzumanov, Karape Karamanov, Şuşinets Ağamalov, Sedrak Vlasof, Sanvell Deliyev, Petronyans İvanov (Baba-oğul), Berber Ovanes'in bu olayların öncülleri ve planlayıcıları olduklarını belirtmektedir. Bunlar eşkıyalarla birlikte evleri yakıp, insanları öldürmüştür.

Novatski hazırlamış olduğu raporda katliamlara maruz kalanların sorgulanmasıyla birlikte adı geçen Ermeni ve Malakanların suçlu olduklarını belirtmiş ve onların isimlerini liste halinde vermiştir. Dolayısıyla bu kişilere ceza kanununun 13, 129, 927, 1633, 1636, 1607 maddelerine göre dava açılmasını ve bunların yargılanarak cezalandırılmasını istemiştir. Ayrıca isimleri ve soyadları bulunmayan suçluların Şamahı'da yaşayan Ermenilerin yardımıyla belirlenebileceğini söylemiştir.³⁷

Fevkalade İstinkak Komisyonu üyesi A.F. Novatski'nin bir başka raporunda ise, Şamahı'nın Angeharan köyünde yaşananlar anlatılmaktadır.³⁸

18 Mart 1918 sabaha karşı Şamahı şehrinin Angeharan köyünün etrafında bulunan

Çukuryurt, Cebani-Ruskiye, Moryerka ve Astrahaki gibi Malakan köylerinden, Müslüman köyüne ateş dilmeye başlandı. Beklenmedik bu durum karşısında köyde korkunç bir panik ve kargaşa yaşandı. Sokaklar kadın-erkek ve çocuk cesetleriyle doluydu. Bir süre sonra Malakanlar köye girerek katliamlara devam ettiler. Molla Ağababa, Hacı Molla Kadermanoğlu Malakanların karşısına Kur'an'la çıkarak Allah adına bu vahşet durdurmaları için yalvardı. Fakat Malakanlar bunlara ateş ederek Molla Ağababa'yı göğsünden ağır yaraladılar ve bir süre sonra Molla Ağababa vefat etti. Yaklaşık 100 kişi öldürüldükten sonra sağ kalan kadın ve çocukları Melgan köyüne, 102 erkeği ise Çukur-Yurt köyüne götürdüler. Sonra bütün köyü yağmaladılar ve aldıkları mallarla birlikte kendi köylerine döndüler.³⁹

Malakanlar ve Ermeniler, Çukur-Yurt köyüne götürülen Müslüman erkeklerden 24'ünü orada, 3 kişiyi de Ermeni köyü olan Matresi'ye götürürken yolda öldürdüler. Geriye kalan Müslümanları ise Matresi köyünde vahşice işkencelerle öldürdüler. Bu katliamdan ancak iki kişi kaçarak sağ kalabilmişti. Öldürülen kişilerin kulakları ve burunları kesilmiş, gözleri oyulmuş, diğer uzuvları da gövdelerinden koparılmıştı. Bazı cesetlerin göğsünde yanık izleri vardı.⁴⁰

Sonuç olarak Angeharan köyüne yapılan saldırıda 169 kişi öldürüldü. Maddi zarar 4.969.300 rubledir. 180 hanenin 16'sı hariç hepsi ve köyün camisi de yakıldı.⁴¹

A.F. Novatski edinilen bu bilgilerin orada bu vahşete tanıklık eden kişilerin ifadelerinden elde edildiğini belirtmektedir. Katliamdan kurtulanlar sırayla bir başçavuş tarafından sorgulanmış ve heyete bildiklerini ve gördüklerini anlatmışlardı. Sorgu sırasında olayları anlatan kişilerin adları şöyledir: Meşadi-Hadim, Meşadi Kadiroğlu, Cabbar

(36) BCA, 930. 01/ 5.111.1.

(37) BCA, 930. 01/ 5.111.1.

(38) BCA, 930. 01/ 5.112.1.

(39) BCA, 930. 01/ 5.112. 1.

(40) BCA, 930. 01/ 5.112. 1.

(41) BCA, 930. 01/ 5 112. 1.

Ali Memmedoğlu, Ağacad Mehtioğlu, Soday Adıgüzeloğlu, Abbas Efendioğlu, Nasreddin İbrahimioğlu, Ağa Şerif Molla Sultanioğlu ve Ferzeli Heyderoğlu.⁴²

Ayrıca Angeharan köylülerinin çekmiş oldukları fotoğraflar ve tutanaklarda bu kişilerden alınan bilgileri doğrulamaktadır. Zarar görenlerin sorgulanması sonucu, 27 Malakan bu faaliyetleri yaptıkları için suçlanmıştır. A.F. Novatski bu suçları işleyenlerin ceza kanununun 13, 129, 937, 1633, 1631, 1453, 1607 maddelerine göre cezalandırılmasını da istemektedir.⁴³

Ermeniler Bolşeviklerin idareyi ele almasıyla birlikte propaganda yapmaya ve Türkleri ve Müslümanları Bolşevik olmaları yönünde ikna etmeye başladılar. Eğer Bolşevik olmayı kabul ederlerse canlarını kurtarabileceklerdi. Ancak Ermenilerin asıl amaçları onları kandırarak bir şekilde gözlerini korkutmaktı. Bu söylentilere inanan Ferzali Gerayoğlu (Angeharan köyünün sakini) başçavuş Yefim Çerkazov'un yanına gelerek Bolşevik hükümetini kabul ettiğine dair dilekçe verdi. Ancak onu derhal yakalayarak hapse attılar. Bir süre sonra Ferzali Gerayoğlu, Vasiliy Borisoviç Polivinkin, Bedal Yurin ve İvan Yurin tarafından dövüldü ve sağ ayağı kırılarak sakat kaldı. A.F. Novatski bu kişilerinde 1477. maddeye göre yargılanmasını gerektiğini raporunda belirtmektedir.

Şamahı'da Ermeniler toplam 58 köyü yakmışlar, 8000 (1653 kadın- 965 çocuk)'e yakın masum insanı katletmişlerdir, maddi zarar bir milyar rubleden fazla olmuştur.⁴⁴

Ermenilerin 18 Mart 1918'den itibaren Azerbaycan'ın birçok şehrinde Türk ve Müslümanları katlettikleri görülmektedir. Sadece 18-21 Mart 1918'de Bakü'de 30 bin Türk'ü katledilmiştir. Ermeni Taşnak çeteleri aynı tarihlerde Kuba, Lenkeran ve Şamahı'da 50 binden fazla Türk'ü yok etmişlerdir.⁴⁵

Kafkasya'da Ermeni çetelerinin yaptıkları katliamlar onların bu süreçte neredeyse

tek desteği olan İngilizleri bile rahatsız etmişti. İngiliz hükümeti, yapılan katliamların İtilaf hükümetlerinin Ermenilere karşı duydukları sempatiyi azaltarak İngiltere'nin durumunu zora sokacağını düşünüyordu. Ermenilerin "Ermenistan" ve Bakü'de yaptığı katliamlarla ilgili raporların ardı arkası kesilmemesi üzerine İngiliz Hükümeti bu konu da Bogos Nubar Paşa'ya müracaat ederek Bakü'deki Ermenilerin katliamlara son vermeleri yolunda uyarılmalarını istedi.⁴⁶

Ermeniler bu katliamlarının yanı sıra Kafkasya'nın birçok bölgesinde Türklerin yaşadığı köyleri tamamen ortadan kaldırmak içinde büyük çaba sarf etmişlerdi. Köylere saldırarak yağmalamışlar ve orada yaşayan Türk ve Müslümanları göçe zorlamışlardır. Bu şekilde özellikle bugünkü Ermenistan toprakları olan Erivan, Eçmiyadzın, Sürmeli ve Novo Beyazid'da yüzlerce Türk ve Müslüman köyü dağıtılmış, burada yaşayanlar göç ettirilmişlerdir. Dolayısıyla Ermeniler öldürbildiklerini öldürmüş diğerlerini de göç zorlamışlardır.

Azerbaycan ve Gürcistan yetkililerince tutulan İstatistiklere göre 1918 Mart ayına kadar Erivan Guberniyasında 32 ve Sürmeli bölgesinde 76, toplam 108 köy dağıtılmıştır. İsimleri tek tek verilen köylerde 5493 hane boşaltılmıştı. Buralardan sürülen toplam kişi sayısı 41347 dir, bunun 21889 erkek, 19458 kadındır.⁴⁷

Bu köylerden bazıları şöyledir:

Erivan Guberniyasından;

Damagirmas Köyü; 70 hane, 203 erkek, 184 kadın, toplam 387.

Kemal Köyü; 100 hane, 335 erkek, 290 kadın, toplam 625.

(42) BCA, 930. 01/ 5 112. 1.

(43) BCA, 930. 01/ 5.112. 1.

(44) Aygün Attar, Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor, s.49.

(45) Beşir Mustafayev, Ermenilerin ve Malakanların Şamahı'da Yaptıkları Mezalim, s.4.

(46) Tolga Başak, İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918),Ermeni Araştırmaları,2013, sayı:45, s.114.

(47) BCA, 930. 01/ 3. 53. 4.

Sürmeli bölgesinden;

Karakunay Köyü; 53 hane, 373 erkek, 264 kadın toplam 637.

Cannatabat Köyü; 240 hane, 1200 erkek, 890 kadın, toplam 2090.⁴⁸

Eçmiyadzin'den ise 83 köy tamamen boşaltılmıştır. Bu köylerde toplam 5979 hanede 35.784 nüfus bulunmaktadır. Bunların 18.367'si erkek, 16.658 kadındır. Yapılan istatistikte köylerin isimleri, hane sayıları ve kadın erkek nüfusları tek tek verilmiştir. Aynı şekilde Novo-Beyazid bölgesinden ise, 9 köyden 668 hane boşaltılmış ve 2427'si erkek, 2222'si kadın toplam 4619 kişi sürgün edilmiştir.⁴⁹

Dolayısıyla Erivan, Sürmeli, Eçmiyadzin ve Novo-Beyazid bölgelerinden toplamda 199 köy dağıtılmış, 15.155 haneden 100626 Türk- Müslüman göç etmek zorunda kalmıştı. Bu istatistikler Azerbaycan ve Gürcistan dışişleri yetkililerince 1919 yılının son iki ayında hazırlanan raporlarda açıkça belirtilmektedir. Ayrıca raporda 1908 Kafkasya nüfus kayıtlarının kullanıldığı, 1918 yılına gelindiğinde nüfusun on yılda % 30 artmış olduğu göz önünde bulundurulursa buralardan göçmek zorunda kalanların sayısının tahminen 135.000 Türk-Müslüman olduğu da vurgulanmaktadır.⁵⁰

Sonuç

Bolşevik ihtilalinden sonra Doğu Anadolu ve Kafkasya son derece önemli gelişmelere sahne olmuş, bölgede Ermeniler tarafından Türk ve Müslüman unsurlara karşı sistematik bir etnik temizlik hareketi gerçekleştirilmişti. Böylece Doğu'da Dünya Savaşı'nın en trajik safhalarından biri yaşanmıştı. Bu nedenle Osmanlı Devleti siyasi ve askeri açıdan bütün olanaklarını kullanarak Ermenilerin yaptığı bu katliamların önüne geçti.

Ermenilerin bölgede yapmış oldukları katliamların seri halde devam etmesi, Osmanlı hükümetini ve Türk halkını oldukça

derinden yaraladı. Bu arada Brest-Litovsk sonrası bölgenin istikrarı için yapılan ve 14 Mart 1918'de başlayan Trabzon Konferansında Türk heyeti Maveraya-yı Kafkasya Hükümetine Brest-Litovsk Barışının hükümlerini kabul ettirmek istemiş, ancak konferans bir anlaşmaya varmadan 14 Nisan 1918'de sona ermişti. Daha önce başlamış olan Türk ileri harekâtı ile Türk Ordusu ve 22 Nisan 1918 de Kars hariç Elviye-i Selase'nin bütün arazileri ele geçirdi.

Bağımsızlığını ilan eden Maveraya-yı Kafkasya Hükümeti tekrar Batum'da bir konferans yapılmasını istemişti. Ancak tarafların konferans sonunda savaşa devam kararı aldıkları görülmektedir. Maveraya-yı Kafkasya Hükümeti bir ay içerisinde dağıldı ve 26 Mayıs'ta Gürcistan, 28 Mayıs'ta Azerbaycan, 30 Mayıs'ta Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler.⁵¹

Trabzon ve Batum Konferanslarından çıkan tek olumlu sonuç ise, Türkiye'nin Kafkasya üzerinde büyük nüfuz ve otorite sahibi olarak Kafkasya'da Ermenilere karşı Türklerle ve Müslümanlara yardım etmesi olmuştur. Türk Ordusu 15 Eylül'de Bakü'yü Rus ve Ermeni işgalinden kurtardığı gibi, Kasım 1918'e kadar devam ettirilecek askeri harekâtı sonucunda da, Dağıstan'daki Rus ve Kazak işgaline son verilmiştir. Fakat Kafkasya'daki bu gelişmeler 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesiyle son bulacak ve Türk orduları Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalacaktı.⁵²

Kaynaklar

a.) Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

(48) BCA, 930. 01/ 3. 53. 4.

(49) BCA, 930. 01/ 3. 53. 4.

(50) BCA, 930. 01/ 3. 53. 4.

(51) Enis Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, Ankara 2003, s. 645.

(52) Selçuk Ural, Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri, İstanbul 2008, s.48.

b.) Gazeteler

İkdam

c) Telif Eserler

Aslan Betül, İşgalden Kurtuluşa Azerbaycan Türklerinin Kars Bölgesindeki Yardım Faaliyetleri, Kafkas Üniversitesi II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, 15-17 Ekim 2008, Kars 2008.

Atnur İbrahim Ethem, Osmanlı Yönetiminden Sovyet yönetimine Kadar Nahçıvan, Ankara 2001.

Attar Aygün, Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Şubat 2013, sayı: 1.

Aytaş Gülseren S. , Ermeni Talepleri ve Türkiye'nin Hakları, İstanbul 2010.

Başak Tolga, İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918), Ermeni Araştırmaları, 2013, sayı:45.

Çiçek Kemal, Emenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, Ankara 2005.

Halaçoğlu Yusuf, Ermeni Tehciri, İstanbul 2011.

İmanov Vügar, Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918, İstanbul, 2006, s. 53; Enis Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, Ankara 2002.

Kılıç Selami, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, İstanbul 1998.

Mustafayev Beşir, "Anton Salamov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar 1918-1919", Türkiyat Araştırmaları Dergisi.

Oran Arslan Nebahat, Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri, İstanbul 2008.

Şahin Enis, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, Ankara 2002.

Türkdoğan Orhan, Kars'ta Bir Etnik Grup Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı, İstanbul 2005.

Ural Selçuk vd. , Geçmişten Cumhuriyete Kars Tarihi, Kars 2011.

Ural Selçuk, Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri, İstanbul 2008.

Valehoğlu Fahri, Tiflis Guberniyasında Azerbaycanlılara karşı 1905'ci İl Kütlevi Qırğınları, Bakü 2013.